

ТЪРГОВСКИ ЗНАНИЯ И ТЪРГОВСКИ ПРАКТИКИ В СВИЩОВ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Ас. Мариана Белева Друмева, m.drumeva@uni-svishtov.bg

Катедра «История, философия, социология»

СА «Д. А. Ценов» - Свищов

Резюме: В статията се разглежда разпространението на търговските знания в Свищов през Възраждането под формата на учебници, съдържащи търговски познания; специализирани ръководства по търговско-правна материя и по двойно счетоводство (диплография) и включването на търговски и счетоводни учебни дисциплини в учебните програми на училищата. Отделя се внимание на първото търговско училище по българските земи, открито от Д. Ем. Шишманов през 1873 г. Разглежда се усъвършенстването на търговските методи и практики на свищовските търговци под влиянието на напредъка в образованието. В статията се достига до извода, че взаимната връзка и взаимната обвързаност на търговското образование и търговската практика е важен фактор за стопанския просперитет на град Свищов през Възраждането.

Ключови думи: търговски знания, диплография, Първо българско приватно търговско училище, търговски сдружения, търговска модерност.

JEL: N33, N73

TRADE KNOWLEDGE AND COMMERCIAL PRACTICES IN THE TOWN OF SVISHTOV DURING THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Assist. Prof. Mariana Beleva Drumeva

m.drumeva@uni-svishtov.bg

Department of History, Philosophy and Sociology

D.A.Tsenov Academy of Economics - Svishtov

Abstract: The article examines the prevalence of knowledge in the field of trading in the town of Svishtov during the Bulgarian Revival in the form of books containing knowledge in trading; handbooks specialized in commercial and legal matters and double-entry bookkeeping (diplography) and the inclusion of disciplines such as commerce and accounting in the curricula of schools. Attention is paid to the first commercial school in Bulgarian lands founded by D. Em. Shishmanov in 1873. Improvement of trading methods and practices of Svishtov merchants influenced by the progress in education have been viewed in this paper. It has been concluded that interconnection and interdependence of education and practice in trading is an important factor for the economic prosperity of the town of Svishtov during the Bulgarian Revival period.

Key words: knowledge in trading, diplography, First Bulgarian private trade school, trade associations, modernity in trading

JEL: N33, N73

ТЪРГОВСКИ ЗНАНИЯ И ТЪРГОВСКИ ПРАКТИКИ В СВИЩОВ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Ас. Мариана Друмева, m.drumeva@uni-svishtov.bg

Катедра «История, философия, социология»

СА «Д. А. Ценов» - Свищов

Въведение

През епохата на Българското национално възраждане град Свищов е един от общонационалните центрове както в просветно-културно, така и в икономическо отношение. Свищов е едно от най-важните пристанища на Османската империя на десния бряг на р. Дунав. Свищовци поддържат активни търговски връзки както със селища от вътрешността на българските земи и с имперската столица Цариград, така и със Средна и Западна Европа, Дунавските княжества и Русия. Още от XVIII и началото на XIX в. се формират търговски сдружения (най-често събирателни дружества), които имат клонове в Брашов, Виена, Будапеща, Букурещ, Браила, Галац, Зимнич и др. Тези контакти създават подходяща духовна атмосфера за навлизане на модерните европейски идеи и търговски практики. Целта на настоящата статия е да се проследи тяхното проникване както чрез гръцкото посредничество (училища и книжнина), така и чрез пряко европейско влияние (оригинална и преводна литература, обучение в европейски училища и практическо усвояване на търговски умения); да се очертае ролята на първото търговско училище по нашите земи, създадено в Свищов от Димитър Е. Шишманов през 1873 г. и да се обоснове връзката между напредъка на търговското образование и усъвършенстването на търговските практики на местните търговци през последните десетилетия на Възраждането.

Настоящата статия се базира на някои непубликувани документи от архивите на свищовски търговци, съхранявани в Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и в Научния архив на БАН, на издания от възрожденската преса и на публикуваните изследвания по тази тема в българската историография. Статията е разработена на базата на проблемно-хронологичния подход, като стремежът на автора е да се открие мястото и приноса на Свищов за развитието на търговското образование и на търговската практика сред останалите будни възрожденски центрове.

1. Търговски знания и търговско образование в Свищов през Възраждането

Град Свищов е сред пионерите на светското образование между българските селища. Възстановяването му след опожаряванията през 1810 и 1812 г. води не до изграждане на старите килийни училища, а до откриване на училище от модерен тип. Това е знаменитото училище на Емануил Васкидович, което отваря врати през 1815 г. и поставя началото на светското образование у нас¹. Обучението се води на гръцки и на новобългарски език, а към 1830 г. в училището се въвежда горна степен. През 1831 г. е открито второто класно елинобългарско училище на Христки Павлович. В двете класни училища се

¹ Николова, Ю. Достойно ест. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. С., 2006, с. 88; През април 2015 г. в Свищов се състоя национална научна конференция и тържествено честване на 200-годишнината на светското образование в България.

преподават българска граматика, българска история, аритметика, география, реторика, логика, богословие, славянски и гръцки езици. За кратко време те си спечелват голяма известност и привличат ученици от всички краища на българските земи.

За нуждите на учебния процес свищовските учители съставят свои учебници, написани на говорим български език. През 1833 г. Хр. Павлович издава в Белград първата самостоятелна аритметика - „Аритметика или наука числителна”², а впоследствие и други учебници. През 1835 г. Ем. Васкидович и Неофит Бозвели отпечатват в Крагуевац „Славяноболгарское детеводство” в 6 тома, в което наред с общообразователните са застъпени и някои търговски знания.

В общообразователните дисциплини търговски знания се предлагат в учебниците по аритметика, география, всеобща и българска история, чужди езици и в характерните за онази епоха писмовници³.

Авторите на първите български аритметики - Хр. Павлович и Н. Бозвели, използват популярния гръцки учебник на Мануил Глизунис „Вивлион или практическа аритметика”, разпространен на Балканите от средата на XVI до началото на XIX в. и претърпял общо 21 издания. Този учебник е съобразен с нуждите на търговията в тогавашното аграрно общество и съдържа раздел за монети и мерни единици за тегло, сметки за печалби, разпределение на данъци, сметки за данъци и търговски пътувания⁴. В учебниците по аритметика знанията, отнасящи се до търговията, се съдържат в уроците за „наименовани” числа и действията с тях; задачи, свързани с търговски и финансови операции; т. н. тройно кръстно правило или „съдружеско правило”, приложено за изчисляване на дяловия капитал на съдружниците в търговско дружество; уроци за проста и сложна лихва, за полици, менителници, за видовете плащания, за новите метрични единици и др.⁵

В първия си учебник по география Н. Бозвели отбелязва като търговски градове с характерните за тях производства и панаири наред с Константинопол (Цариград) и Адрианопол (Одрин) още Пловдив, Варна, Русе, Сливен, Свищов и др. Учебниците по география често са ориентирани и към търговците, тъй като им дават полезни сведения за европейските пазари, за железниците и морските пътища, както и за възможностите за придвижване от Цариград до европейските столици с няколко превозни средства, но с един билет⁶.

Учебниците по всеобща история също са полезни за учениците и за търговците, тъй като дават информация за постиженията на науката и техниката, на индустрията и търговията през XIX в., за световните промишлени изложения в Лондон (1851 и 1862 г.) и Париж (1855 и 1867 г.). В тях се обръща внимание на индустриалната революция и на търговията като могъщи сили, преобразили Европа⁷.

² Първият учебник на новобългарски език е „Рибният буквар” на д-р Петър Берон от 1824 г. В него има раздел за аритметика, в който с елементарни примери са представени четирите аритметични действия.

³ В тази статия се споменават само изданията, които са разпространени в Свищов или чиито автори са учители в града.

⁴ Русев, И. Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Велико Търново, 2015, с. 53.

⁵ Пак там, с. 53 – 58.

⁶ Пак там, с. 66 – 67.

⁷ Пак там, с. 70.

Друг вид ръководства, съдържащи търговски знания, са писмовниците, които възникват у нас по западноевропейски и гръцки образец. Ръкописни писмовници на български език се появяват от 1783 г. насетне, а първите печатни са издадени през 1835 г.: „Славеноболгарский предручний послателник” от Неофит Бозвели и „Общополезен писмовник” от Хр. Павлович. Те използват чужди източници, но ги компилират и включват специфична информация от особена важност за българските търговци. В писмовниците се предлагат образци на писма за поръчка на стоки, циркулярни писма, препоръчителни писма, записи, полици, съгласителни писма (договори за учредяване на търговско дружество) и ликвидационни договори. В примерите си Н. Бозвели и Хр. Павлович използват наред с измислени имена и имената на реални търговци от Свищов (напр. Ем. Шишманов, Йоан Станчов, Йоан Божинов и др.) и от други български градове. Очертават се и центрове, с които свищовци поддържат активни търговски отношения – Виена, Будапеща, Белград, Букурещ, Брашов, Одеса, Цариград, Одрин, както и пристанищата и селищата от вътрешността на българските земи. В края на „Общополезния писмовник” Хр. Павлович предлага пътеуказател за междинните станции и разстоянията в часове по основните пътища през българските земи: Русе – Цариград, Русе – Одрин, Русе – Пловдив, Свищов – Одрин. Изборът на тези градове не е случаен, тъй като след откриването на Долния Дунав за търговското корабоплаване през 30-те години на XIX в. ролята на пристанищата по него нараства многократно. Този пътеуказател е новост в българската литература, но Хр. Павлович заимства идеята от европейски и гръцки издания⁸.

Важно за практикуването на успешна търговска дейност е изучаването на чужди езици – гръцки, турски, френски, немски, руски, английски и др. Този факт се осъзнава от българските и в частност от свищовските търговци. За това свидетелства писмото на свищовския търговец, пребиваващ в Браила, Димитър Кръстевич до най-малкия му брат Алеко от 1857 г., в което го съветва какъв чужд език да изучава: френският език е необходим както в търговията, така и защото на него общуват „благородните, учените и знаменитите хора” в Европа, дори и в Цариград; немският – защото е полезен в търговията с Австрия и Влашко, влашкият – защото търговията във Влашко се извършва на влашки, гръцкият – защото и той е търговски език⁹. В крайна сметка предпочитанията на Д. Кръстевич клонят към френския език.

За улесняването на чуждоезиковото обучение в Свищов се съставят няколко граматика, разговорници и речници. През 1835 г. Ем. Васкидович издава граматика на гръцкия език, а Хр. Павлович – „Разговорник греко-болгарский”. В този разговорник са включени понятия от търговията и примерни разговори в магазини за различни стоки, разговор на търговци, които са на път из Европа и др. Остават в ръкопис подготвените от Васкидович през 1864 г. „Словар от славенски на елински” и „Словар от елински на славенски”¹⁰.

Споменатите учебни дисциплини, имащи отношение и към търговското образование, са широко застъпени в свищовските училища. Публикуван е учебният план на Главното мъжко училище в града за 1871 г. Според него материалът по математика е разположен по следния начин: в I клас се изучават наименованите числа и действията с тях, в III клас – уравненията с акцент върху

⁸ Пак там., с. 71 – 80.

⁹ НБКМ – БИА, II В 3642.

¹⁰ Русев, И. Цит. съч., с. 84 – 87.

„тройното кръстно” (съдружеското) правило, а в IV и V клас се изучават квадратните уравнения. Учебният материал по география е включен във II клас, където се изучава гражданска (т.е. политическа) география на Азия, Америка и Океания, в III клас – на Европа и Африка, а в IV и V клас се учи физическа „местна” и математическа география. Застъпено е и чуждоезиковото обучение, като в I клас се учи френски език, а от II до V клас – френски и турски¹¹. В началото на 70-те години се въвежда и изучаването на немски език.

Потребностите на българското стопанско развитие и на напредващото светско образование налагат през втората четвърт на XIX в. издаването на специализирана търговско-правна и счетоводна литература на новобългарски език. Тя се използва както от търговците в тяхната практика, така и като учебни помагала в училище. Обикновено тези ръководства се състоят от две части: теоретична и практическа. Първото българско печатно ръководство по счетоводство се съдържа в „Общополезния писмовник” на Хр. Павлович от 1835 г. В неговата втора част са дадени три вида таблици – една инвентарна и две „даваноземателни” със съответните графи за записване на търговските сделки. Таблиците са разделени на две части. Лявата е озаглавена „Да даде”, а дясната – „Да земе”. Двете части съдържат графи за вписване на датата, извършената сделка, сумата. Представените примери за сметки отговарят на изискванията на счетоводната отчетност: описани са приключени сметки и сметки, в които остатъкът от дълга е вписан в частта „да земе”, като от 1 януари на следващата година сметката се открива отново. Хр. Павлович и тук използва примери, в които фигурират имена на действащи търговци от Свищов (Димитър Станчогулу), от Букурещ, Серес и др. Те са успели търговци с добър опит, който може да бъде полезен на начинаещите. Интересен е също фактът, че в една от примерните сметки са отчетени разходите за поддържане на училището в Свищов (дърва за огрев, средства за заплата на прислугата). В този пример е отразена реалната практика на търговците в Свищов да правят дарения в полза на училищата. Друга заслуга на Хр. Павлович е, че в „Общополезния писмовник” са представени образци на различни видове документи, описани в модерното европейско право – „асегнациония или полици”, „търговски омологии или исповедания”, „согласително писмо” – договор за учредяване на търговско дружество и др. За учредителен договор е даден пример за сдружение между двама свищовски търговци, обединяващи личен труд и капитал, за търговия с „брашовски стоки” – един от най-често внасяните артикули на свищовското пристанище. По този начин Хр. Павлович постига по-голямо въздействие върху читателите и се съобразява с модерната европейска търговско-правна теория. Той съчетава преподаването и издаването на учебна литература и с право проф. Ив. Русев изказва предположението, че в неговото училище най-напред у нас започва да се преподава счетоводство¹².

През 1850 г. се появява и първото цялостно издание на търговско ръководство: „Диплография или как ся дръжат търговски книги от Стояна и Христа Д. Караминкови”, отпечатана в печатницата на „Цариградски вестник” в столицата на Османската империя. Авторите са известни български търговци и общественици, които са родени в Калофер, но от средата на XIX в. се установяват в Цариград. Те не посочват използваните източници, но според изследователите на възрожденската книжнина заимстват от гръцки и

¹¹ Училище, Год. II, 1871, №6, с. 45 – 46; №8, с. 62 – 63; Русев, И. Цит. съч., с. 60, 62, 85, 86.

¹² Русев, И., Цит. съч., с. 91 – 95, 264.

западноевропейски издания. Според проф. Димитър Спасов „Диплография” на братя Караминкови е най-сходна с гръцката „Търговска диплография и кореспонденция, ръководство за приложение на двойното счетоводство от събирателно търговско дружество” на П. Хариси, издадена през 1837 г. във Виена. Той вижда сходство както в съдържанието, така и в структурата, а и във външния вид на книгата – с продълговата форма, подобна на търговски тефтер. Все пак проф. Д. Спасов оценява това издание като „оригинална, ... написана в духа на просветителските идеи на нашата възрожденска епоха, в подчертан национално-патриотичен дух” творба¹³. Според проф. Ив. Русев „изданието на Караминкови е най-точно да се определи като компилация, обогатена с множество примери от търговската практика, упражнявана от българите в региона. Това е първата българска печатна книга, изцяло посветена на счетоводна, на търговска (в по-общ аспект на стопанска) тематика”¹⁴. От това ценно ръководство Ем. Васкидович абонира за Свищов един брой.

През 1858 г. излиза на български език „Търговско ръководство за тръгуване, промишленост, мореплаване и за търговски делания” на гръцкия автор К. Мелас (издадено през 1848). Преводачът Анастас Гранитски – известен възрожденски просветен деец и учител, прави някои добавки в текста, които улесняват ползването му от българските читатели. Това ръководство е една от най-разпространените книги през Възраждането. За него също има записани спомоществатели от Свищов наред с всички основни български градове, Цариград, Букурещ, Браила, Крайова Гюргево, Болград и др., което показва, че то е използвано от местните търговци и ученици¹⁵.

През 1873 г. в Русе е отпечатана книгата „Търговски знания” на Димитър Корфонов. Тя е конструирана в три части: първата е за видовете търговски книги (тефтери), втората – за десетичните дробни и действията с тях (важни са за превръщането на местните мерки в десетични метрични единици), а третата предлага знания от търговско-правната област. Обръщението на автора към читателите е подписано „Свищов, 20 март 1873 г.”, което дава основание да се предположи, че и този труд е известен на тогавашната свищовска общественост¹⁶. През същата година във Виена е отпечатано на български език „Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд дьо Гранж” в превод на Стоян Веженев. Книгата се оценява като „най-добрият вариант на наръчник по търговия и счетоводни познания ..., издаван до 70-те години, а и след това”¹⁷. Въпреки че липсват сигурни сведения за разпространението ѝ в Свищов, едва ли и тя е останала непозната за свищовските граждани.

Дисциплините, пряко свързани с усвояването на търговската дейност, намират място в учебния план на Главното мъжко училище в Свищов: в IV клас се изучава дисциплината търговия като „теоретическа диплография”, а в последния V клас се усвоява „практическата диплография”¹⁸.

За приобщаването на българските търговци към модерната европейска практика значителна роля изиграва кодифицирането на търговско-правната материя в Османския търговски закон, чрез който се въвеждат основните

¹³ Спасов, Д. Счетоводството по българските земи. Свищов, 2000, с. 116.

¹⁴ Русев, И. Цит. съч., с. 98, 228.

¹⁵ Пак там, с. 99 – 100.

¹⁶ Пак там, с. 101 – 102, 682.

¹⁷ Пак там, с. 100.

¹⁸ Училище, Год. II, 1871, №6, с. 45 – 46; №8, с. 62 – 63.

принципи, понятия и институции на модерното търговско право. Той е изработен по френски образец от началото на XIX в. и влиза в сила през 1850 г. Законът има две издания на български език – през 1866 г. от Стоил Д. Попов под заглавие „Царски търговски законник” (Русе) и през 1871 г. от Христо Ст. Арнаудов в Цариград „Пълно събрание на Държавните Закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя”, том I. За изданието на Хр. Арнаудов са записани 13 спомоществатели от Свищов¹⁹.

За будното население на Свищов са традиционни стремежът към модерно знание и системно образование. Този стремеж е особено силен у търговците, които се нуждаят от него в ежедневните си контакти. Не случайно те редовно даряват средства за развитието и усъвършенстването на учебното дело в града, защото „учените знаят от какво имат нужда, а богатите не знаят какво им липсува”²⁰. За съжаление липсват достатъчно данни къде се обучават повечето от тях след завършването на свищовските главни училища. Има сведения за обучението на следните видни свищовски търговци: Александър и Димитър. Е. Шишманови учат в търговското училище в Темешвар (Банат, Австрия); Мирон Бешков – в Букурещкия лицей и Белградската семинария; Димитър Г. Анев – във Виена и Париж; Георги К. Желязкович – в Букурещ, след което завършва финансови науки в Париж и от 1870 г. работи в кантората на баща си в Галац; Никола и Янко Ст. Ковачеви – в търговско училище във Виена; Григор Д. Начович – завършва френския колеж в Бебек, Цариград, а след това – търговско училище във Виена и висши политико-икономически науки в Париж²¹. Алеко А. Кръстевич се обучава в Букурещ²², а по-големият му брат Димитър А. Кръстевич – в Браила, което е видно от неговата кореспонденция в началото на 50-те години на XIX в.²³ В периода 1871 – 1874 г. в Роберт колеж в Цариград се обучава и успешно се дипломира свищовецът Петър. А. Чернев²⁴. В програмата на Роберт колеж са застъпени следните търговски дисциплини: първата година се учи диплография; третата – мореплаване, търговско право; четвъртата – количествен анализ, международно право (включително търговско), търговска кореспонденция на турски език²⁵. Няма данни обаче дали след завършването на Роберт колеж П. Чернев се занимава с търговия.

Получилите търговско образование във Виена Гр. Д. Начович и Димитър Г. Анев основават в австрийската столица през 1869 г. дружество „Напредък” за подпомагане на свищовски младежи, учещи в чужбина. В това дружество се включват също Никола и Янко Ст. Ковачеви²⁶.

Необходимостта от откриване на професионално търговско училище в Свищов, с което да се преодолеят неудобствата, свързани с обучение в чужбина, постепенно назрява и се реализира с откриването на „Първото българско

¹⁹ Русев, И. Цит. съч., с. 438.

²⁰ НБКМ – БИА, II В 3336 – из писмо на Д. А. Кръстевич от Браила, 20 май 1851 г., до неговите родители в Свищов.

²¹ Николова, Ю. Цит. съч., с. 229 – 439.

²² Пак там, с. 315.

²³ НБКМ - БИА, II В 3336, 3337, 3342, 3343, 3344, 3349 – 3355.

²⁴ Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863 – 1878 г.) – Исторически преглед, 1981, №1, с. 60. Този колеж завършва и друг свищовски младеж – Димитър Цоков (1865 – 1926), но това става след Освобождението.

²⁵ Пак там, с. 53.

²⁶ Николова, Ю. Цит. съч., с. 239, 307 – 308, 338.

приватно търговско училище” на Димитър Ем. Шишманов през 1873 г.²⁷. Той е възпитаник на търговското училище в Темешвар (Австрия), притежава богата теоретична и практическа подготовка, която иска да предаде и на своите сънародници. В специална брошура, издадена през февруари същата година в Русе, той се застъпва за икономическата модернизация на българските земи чрез развитието на индустрията и търговията по модел на напредналите европейски страни. За целта Шишманов разработва учебен план, който да осигури висока квалификация на учениците, включващ следните дисциплини: практическа търговска аритметика, търговска география, търговска история, търговска терминология, търговска и обща стилистика, наука за познаване естествени и приготвени артикули, просто и цяло търговско ръководство, закони за контракти (договори), записи, издължения, краснопис, свободно рисуване и чужди езици – турски, френски и немски, последните два по избор. Завършилите училището ще бъдат готови веднага да постъпят на работа във всяка търговска кантора.

Курсът на обучение е двегодишен с идеята при необходимост да прерасне в три- и дори четиригодишен. Таксата за първата година е 15 австрийски жълтици (минца), а за втората 20, плащана на две вноски. Освен ежедневното обучение е предвидено да се открият едногодишни курсове (два пъти седмично) за млади търговци, които желаят да усъвършенстват теоретичните си познания.

Началото е успешно, осигурено е специално оборудване с широки чинове и просторна зала, но по различни причини първото търговско училище успява да просъществува само една година – 1873/1874 г. Очевидно османските власти се ръководят от максимата на Митхад паша, че не църквите ще докарат зло на турската империя, а училищата²⁸. Началото обаче е положено и десет години по-късно свищовци отново откриват търговска гимназия в града.

2. Търговска модерност и търговски практики в Свищов през Възраждането

През втората половина на XIX в. освен в областта на търговското образование прогрес се наблюдава и в практическата търговска дейност. През 50 – 70 - те години на XIX в. в града съществуват 45 търговски фирми²⁹, в които се сдружават около 200-те семейства, занимаващи се с търговия. От крайдунавските градове в Свищов възникват най-много търговски къщи, свързани с Австрия (от 1867 г. Австро-Унгария) и притежаващи клонове във Виена³⁰. Главно Свищов приема стоките от Виена, които после се разпределят за вътрешността на страната и достигат до Солун, Цариград и Мала Азия. За

²⁷ Дабев, Е. Търговското образование у нас преди и след Освобождението. – Юбилеен сборник на Държавната търговска гимназия „Димитър х. Василев” в Свищов. 1884 – 1 септември 1909. Свищов, 1909, с. 31 – 32; Гошев, Г. Очерк за развитието на Държавната търговска гимназия «Димитър х. Василев» от основаването ѝ до 8.XI.1934 г. – Юбилеен сборник на Свищовската Държавна търговска гимназия «Димитър х. Василев» 1884 – 1934 г., с. 56 – 57; Николова Ю. Цит. съч., с. 96 – 97; Русев, И. Цит. съч., с. 243 – 249.

²⁸ Ганчев, Ст., Свищов. Принос към историята му. Свищов, 1929, Второ (фототипно) издание, Свищов, 1996, с. 70; Николова, Ю. Цит. съч., с. 87.

²⁹ Ганчев, Ст., Цит. съч., с. 379 – 401.

³⁰ Паскалева, В., Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Известия на института за българска история. Т. 7. С., 1957, с. 150.

интензивността на тази търговия допринася фактът, че тя не се извършва в брой, а на кредит. Сметките се уравновесяват не за отделните сделки, а периодично на три, шест или повече месеца³¹. „Свищовските търговци знаеха само Виена и Галац като пазари за стоки, тъй като те не се обръщаха никога направо към производителите на други страни. Свищов е централното място на търговия и едни от главните търговски къщи са тук“³², свидетелства белгийският консул Янсен.

Някои от най-големите и най-известни свищовски търговски фирми са тези на Цвятко Радославов, Димитър и Григор Начович, Генко и Димитър Аневи, братя Ковачеви, Алеко и Иваница х. Константинови, Ал. Шишманов, братя Кръстевич, братя Попович, братя Бешкови, Яни Станчев (Иван Санчооглу), Борис Ненович, Атанас Каракашев и др. За разрастването на тяхната дейност спомага заселването на някои членове на семействата им в по-близки или по-далечни градове в съседните страни и поддържането на редовни връзки с родното място. Повечето от тези фирми работят като събирателни дружества.

Свищовските търговски къщи осъществяват интензивен обмен с много български градове, а също със Зимнич, Браила, Букурещ, Галац, Александрия, Брашов, Виена, Будапеща, Одеса, с някои италиански градове. Те са в редовна кореспонденция с търговските къщи на Братя Евлогий и Христо Георгиеви (Букурещ и Галац), Кушович & Куцумано, Армино Кон и П. Живкович в Пеща, Никола Хр. Палаузов и Васил Рашеев в Одеса, Христо П. Тъпчилещов, Христо Д. Караминков и Станчо Арнаудов & син в Цариград³³.

Д. Начович е първият търговец, който доставя по Дунава железарски и стъklarски изделия от Виена, открива на скелята голям колониален магазин. Освен това търгува и с добитък и храни. Неговият син Григор Начович от 1868 г. също се занимава с търговия във Виена. Той редовно снабдява свищовските търговски къщи с австрийски стоки. Освен това често изпраща промишлени стоки за Габрово и книги и книжарски материали в Стара Загора³⁴.

През 1868 г. започва търговия във Виена и Димитър Г. Анев. Той получава финансова подкрепа от Цв. Радославов и Евл. Георгиев³⁵.

Към края на 60-те години във Виена работят братя Ковачеви от Свищов. Никола С. Ковачев търгува с желязо и колониални стоки, които изпраща за българските земи. Брат му Янко С. Ковачев има българска печатница във Виена, където се печатат списания, книги, вестници, учебници, обяви и други материали на български език³⁶.

В историческата литература са оценени ролята и мястото на търговците от Свищов във Виена, както и на другите българи там, за икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) по нашите земи. Както в първата

³¹ Данаилова, Л., Материали за правна и стопанска история на град Свищов. – Годишник на Висшето търговско училище в Свищов, Т. VI, 1941 – 1942, с. 15.

³² Цит. по Данаилова, Л. Цит. съч., с. 23; Николова, Ю. Цит. съч., с. 17 – 18.

³³ НБКМ – БИА, II В 5103, 5111, 5115, 5123, 5235, 5641, 5643, 5645, 5646, 5651 и др.; Шкодрева, М.-Т. Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките им със Свищов през 50 – 60-те години на XIX век. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XIX, 1993, с. 165 – 176.

³⁴ Христов, Г. Читалищни дейци преди освобождението. – В: Юбилеен сборник на свищовското читалище 1856 – 1931. Свищов, 1931, с. 111; Джамбазки, Хр. Основаване на Първото българско читалище и неговата дейност до Освобождението. – В: Сборник „Сто години народно читалище в Свищов 1856 – 1956“. Свищов, 1958, с. 7 – 8; Паскалева, В. Цит. съч., с. 151- 152.

³⁵ Паскалева, В. Цит. съч., с. 152.

³⁶ Пак там.

половина на XIX в., така и през 50 – 70-те години, българските търговци са свързани с австрийската промишленост и въобще с австрийското капиталистическо стопанство. В повечето случаи нашите търговци работят с малки капитали и затова се нуждаят от подкрепата или на австрийски банкери, или от българските едри търговци-лихвари в Цариград и Букурещ. Свищовските търговци във Виена, както и другите виенски българи, работят на комисионни начала и вземат стоки на кредит от австрийските предприятия. Те се намират в тясна зависимост от виенските търговци и индустриалци. Когато някоя австрийска фирма фалира, това се отразява на свързаната с нея българска търговска къща.

Печалбите от реализираните стоки не остават в родните български градове на търговците, а се намират във виенски банки. На клоновете си в България те отпускат пари само за закупуване на износни продукти. По такъв начин натрупаният търговски капитал не се превръща в индустриален. Те не стават организатори на модерни капиталистически манифактури и фабрики, а само купуват австрийски промишлени изделия или стоки от дребните български производители, за да ги продадат с печалба. Някои от виенските българи стигат до завидно състояние, построяват си къщи във Виена, обзавеждат добре търговските си кантори. Но техните капитали и печалби си остават далеч от нашите земи и не способстват за капиталистическото развитие на страната, а реализираните печалби влагат в купуване на имоти (Цв. Радославов) или лихварство (Сл. Паскалев от Търново). Понякога се случва и обратното – някои наши търговци губят голяма част от капиталите си поради световните стопански кризи или по други причини³⁷.

Най-видните търговци в Свищов и преди, и след Кримската война (1853 – 1856 г.) са активни посредници в стокообмена между българските земи и Влашко. Стопанската активност на българската емиграция във Влашко, включително и на преселниците от Свищов, е изследвана от акад. Д. Косев, проф. В. Паскалева и румънския историк Вл. Дикулуску³⁸. Те дават сведения за асортимента на основните стоки, изнасяни от нашите земи във Влашко и за стоките, внасяни от там в града. Фирмата на Александър Шишманов изпраща на Хр. Георгиев в Букурещ за времето от 1852 до 1859 г. големи количества смрадлика, царевича и кожи. Пари и полици от Влашко приемат и Станчеви. Д. Начович през периода 1872 – 1877 г. често е кредитиран от Евл. Георгиев. Много деен е Никола Попов, който изнася от българските земи ориз, смрадлика, бубено семе, сурова коприна, орехи, а внася от Влашко хайвер и сол. Той приема като посредник стоките на Георгиеви – Пулиевци от Карлово и ги препраща за Зимнич и Букурещ. Генко Д. Аврамов използва кредити от Евл. Георгиев, за да разшири търговията си. През 1871 г. той и Ив. Попов се обръщат за помощ към букурещките българи, след като пострадват от големия пожар в Свищов³⁹. В Букурещ се занимава с търговия и сарафство и Димитър Ценович,

³⁷ Паскалева, В. Цит. съч., с. 156 - 157.

³⁸ Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война 1877 – 1878 г.) – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. С., 1965.

³⁹ НБКМ – БИА, ф. 7, а.е. 737, л. 1 – 16, а. е. 1094 – 1102, а. е. 1568, л. 1 – 33; НА – БАН, ф. 34, а. е. 347; а. е. 392, л. 56; ф. 39, а. е. 586, л. 2, 4, 8, 11, 12; а. е. 653, л. 1 и а. е. 694, л. 1; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 312.

който през 60 – 70-те години взема активно участие в българското националноосвободително движение⁴⁰.

Търговската къща на Евл. и Хр. Георгиеви е търсен партньор за много свищовски търговци. Нейни посреднически фирми са “Христо Попович и дружина” и “Борис Ненович и дружина”. Тези търговци приемат стоките от Карлово и ги изпращат за Влашко според разпорежданията на Евл. Георгиев и неговите съдружници. Понякога в Свищов идват Хр. Пулиев и Хр. Георгиев, което показва значението и здравината на връзките между Свищов, Карлово и Влашко. Евл. Георгиев има свой комисионер-куриер (“оказионин”) във Влашко – Козма Тричков, по когото изпраща пари за Свищов. Друг негов комисионер, който пътува до Влашко и пласира изпратените от Карлово стоки, е Атанас Свищовли⁴¹. От 50-те години на XIX в. активно работи с Евл. и Хр. Георгиеви и Цв. Радославов. Той се превръща в един от най-големите износители на зърнени храни от севернобългарските земи за Браила и Галац, откъдето се отправят за европейските пазари в Триест, Марсилия и Лондон⁴².

Има много случаи, когато един или двама членове на едно голямо семейство работят в Свищов, а трети търгува в Румъния. Например Атанас Каракашов има фирма в Свищов, а брат му се занимава с търговия в Букурещ. Те си сътрудничат помежду си и са в дружески отношения с влашки търговци и посредници⁴³. Братя Анастас и Мирон Бешкови изпращат във Влашко марашки аби, анасон и бадеми чрез своя посредник П. Попович от Зимнич за Букурещ⁴⁴. В сделките вземали участие, но по-рядко, и турски търговци.

Друг пример за съдружническа търговска къща в Свищов и в Румъния е тази на братя Илиевич. Единият от тях, Киро Илиевич, остава в Свищов, а Димитър и Костаки Илиевич се установяват в Крайова, където имат много магазини и търгуват с животински продукти, жито, аби и др. Те през 70-те години поддържат голяма салхана за колене на добитък и за преработка на животински продукти около Крайова. Братя Илиевич търгуват на едро, впускат се в големи сделки и натрупват значителен капитал. Когато през 1872 г. Д. Илиевич умира, фирмата се ползва с добро име сред търговските среди⁴⁵.

Оживени са търговските връзки между Свищов и Зимнич. Свищов се превръща в богат склад на стоки от всички краища на българските земи и цялата Османска империя, които се изпращат на север през Зимнич. Много изделия също така се стичат от Влахия в Зимнич и оттук са прехвърляни на южния бряг на Дунава. Един от активните посредници между Свищов, Зимнич и Букурещ е Янко Стоянов⁴⁶. Христо Попович от Свищов след Кримската война активно

⁴⁰ Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 196.

⁴¹ Паскалева, В. Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г. – ИДА, т. 8, 1964, с. 199 – 200; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 309.

⁴² Друмева, М. Участие на търговската фирма на Цв. Радославов в търговията със зърнени храни по българските земи през 50-60-те години на XIX в. – Сб. “България на Балканите и с Европа. Минало, настояще и бъдеще”. т. 1, История, С., 2007, УИ Стопанство, с. 23 – 50.

⁴³ НА – БАН, ф. 39, а. е. 520, л. 1; а. е. 708, л. 1, 3, 4, 6; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 312; Трайков, В., Н. Жечев. Цит. съч., с. 167.

⁴⁴ НА – БАН, ф. 34, а. е. 575, л. 1, 2; а. е. 666, л. 1, 3, 4, 11, 12, 13; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 312.

⁴⁵ НА – БАН, ф. 34, а. е. 418, л. 292; а. е. 511, л. 1, 2; а. е. 515, л. 2, 6, 11, 16, 17; а. е. 703, л. 17, 20; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 327 – 328.

⁴⁶ НА – БАН, ф. 34, а. е. 341, 342, 345; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 327 – 328; Трайков, В., Н. Жечев. Цит. съч., с. 183.

търгува с Димитър Костович от Зимнич. Последният също така кредитирал Д. Начович и Петраки Попович от Свищов⁴⁷. Друга известна с търговските си сделки къща в Зимнич е на Яков Илиев от Свищов⁴⁸.

През 1836 г. Браила е обявена за порто-франко, т. е. пристанище, през което търговците могат да внасят и изнасят стоките си, без да плащат мито. Тези благоприятни условия за развитието на външната търговия в Браила улесняват замогването на значителна група български търговци, комисионери, агенти. Най-видният свищовски търговец там е Тодор Миланович. За неговото състояние може да се съди от факта, че завещава на свищовските училища 21 000 рубли, 1052 фиорина и 3000 жълтици, както и някои недвижими имоти⁴⁹.

През 1837 г. и Галац е обявен за свободно пристанище (порто-франко). Изгражда се модерен пристанищен кей, което го превръща в най-големия дунавски вносно-износен център в Молдова. В града няколко пъти годишно се организират големи панаири, а от 1840 г. се създава и борса. Галац също става притегателен център за много свищовци, напуснали по различно време родния си град. Гаврил Аврамов става представител на галацкия клон на фирмата на Евл. Георгиев. Със сарафска и търговска дейност там се занимава видният общественик Пантели Аврамов, също роден в Свищов, един от най-авторитетните представители на българската диаспора. В Галац се установява и големият свищовски търговец Ал. Шишманов, който претърпява големи загуби от двата пожара на свищовската скеля. Освен това непрекъснато е тормозен от турските власти и се принуждава да емигрира в Галац, откъдето се завръща в Свищов след Освобождението⁵⁰.

Свищовските търговски фирми поддържат интензивни връзки и с много градове във вътрешността на българските земи. Много сведения са запазени за търговски отношения с Габрово, Търново, Ловеч, София, Сливен, Сопот, Пловдив и др. В тази търговия свищовските фирми играят посредническа роля, като приемат стоки от вътрешността, които препращат към Влашко, Средна Европа или Русия, и приемат и транспортират предназначенията за вътрешните селища стоки от Виена, Лайпциг, Брашов, от румънските и руските градове.

Особено интензивни са взаимоотношенията с Габрово. Освен Цв. Радославов, който е в роднински отношения с габровската търговска къща Братя Къню и Геню Сахатчийски, с Габрово поддържат отношения много други свищовци. Още в края на XVIII и първите две десетилетия на XIX в. чорбаджи Цанко от Свищов търгува с хаджи Христо Рачков. През втората половина на XIX в. с търговската къща Станчо Арнаудов&син (основана в 1852 г.) търгуват Цв. Радославов, братя Кръстевич, Ал. х. Константинов, Д. Начович и др.⁵¹. Ал. х. Константинов е в делови отношения и с Цончо П. Бейков от Габрово. От Свищов се снабдяват с вносни стоки и други габровски търговци, като фирмата Гаврил Ганчев&син. Свищовското пристанище е един от основните транзитни

⁴⁷ НА – БАН, ф. 34, а. е. 344, 356, 384, 386, 395; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 330.

⁴⁸ НБКМ – БИА, ф. 7, а. е. 528, л. 1 – 123; Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 330.

⁴⁹ Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. Цит. съч., с. 335; Жечев, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, с. 26, 153, 169; Христов, Г. Свищов в миналото, Свищов, 1937, с. 58.

⁵⁰ Жечев, Н. Българите в Галац през Възраждането. С., 2007, с. 14, 31 – 53.

⁵¹ Свищов в миналото и днес..., с. 59; Цончев, П., Из стопанското минало на Габрово, С., 1929, с. 392 - 393.

пунктове (наред с Русе и Никопол) за връзка на Габрово с Австрия, Румъния и Русия. От Свищов те си набавят риба, хайвер, сирене, ориз, захар и други колониални стоки, вещества за щавене и боядисване като сода, син и зелен камък, стипца, сярна и азотна киселина, бои, смрадлика, стъкла за прозорци, огледала, изделия от порцелан, тоалетен сапун, плочи и писалки за габровското училище, желязо и железни изделия, дървен материал, хартия и хартиени изделия, сол, кибрит и др. До появата на корабоплаването по Дунава през 1834 г. доставката на желязо за Габрово става със салове от Виена до Свищов. Тенеке и тел се внасят от Русия и Австрия чрез свищовски търговци. От средата на XIX в. чрез Свищов и Русе редовно се внасят синджири, използвани при дърводобива и за поводи на едър добитък, от Австрия и Цариград. Гвоздеи от железен тел се внасят от Австрия и Англия чрез свищовското пристанище. От Габрово през Свищов се изнасят ножове и други железни занаятчийски изделия, агнешки и ярешки кожи, сапун, манифактурни стоки, сушени сливи и пестил⁵².

Оживена посредническа търговия се осъществява между свищовски и търновски фирми. Цв. Радославов поддържа кореспонденция с Хаджи Николи Хаджидимов (Минчоглу) във Виена и с неговите представители в Търново Славчо Паскалев, Т. Бостанджиев, Пенчо Раданович⁵³. С Хаджи Николи Хаджидимов търгува и свищовската къща Ат. Каракашев & с-ие⁵⁴.

Свищовската фирма Братя Кръстевич има делови връзки с Братя Попович от Ловеч. От там се купуват най-вече агнешки кожи и понякога тютюн, който е изпращан за Австрия⁵⁵. От Севлиево се доставят обработени кожи, предназначени за Румъния и Австрия. От Карлово през Свищов се изнасят към Галац и Браила аби, гайтани, кожи, а за Франция и Австрия – розово масло и розова вода. Почти всички пашкули, произвеждани в българските земи, се изнасят през свищовското пристанище и Галац за Марсилия и за Лугано (Швейцария) през Виена⁵⁶. Свищовските търговски фирми обменят стоки и с други дунавски пристанища, най-вече с Русе, Никопол, Видин, Лом, Сомовит и др.⁵⁷.

Особено интензивни са връзките между Свищов и югозападните български земи – Велес, Охрид, Щип, Прилеп, Мелник, Разлог, Петрич и др. Те датират още от XVIII в., като търговците от Велес дават име на една от махалите в Свищов, където отсядат – “Велешана”. От Македония с кервани се докарват памук, тютюн, анасон, маслини, катран, желязо, ориз и др. Една част от тези стоки се продава тук, а друга се транспортира към Средна Европа. По-късно търговията с памук замира поради по-ниското му качество в сравнение с внасяния в Европа памук от Северна Америка, Индия и Египет. В годините на Гражданската война в САЩ (1861 – 1865) обаче количеството изнесен памук от Сяр и Мелник временно се увеличава. Свищовските търговци поддържат също връзки с виенския клон на фирмата на Братя Робевци от Охрид. Техен представител в Свищов е Н. Д. Станчов (Станчоглу)⁵⁸. Трайни са връзките с

⁵² Цончев, П., Цит. съч., с. 404, 455.

⁵³ НБКМ – БИА, II В 5112, 5116, 5236, 5243.

⁵⁴ НБКМ – БИА, ф. 49, а. е. 72; Свищов в миналото и днес..., с. 61.

⁵⁵ НБКМ – БИА, II В 3837.

⁵⁶ Свищов в миналото и днес..., с. 62.

⁵⁷ Пак там, с. 67; Дамянов, С., Ломският край през Възраждането, С., 1967, с. 152.

⁵⁸ НБКМ – БИА, ф. 27, а. е. 109; Паскалева, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – ИИИ, Т. XI, 1962, с. 75; Свищов в миналото и днес..., с. 59 – 60.

Робеви и на свищовлията Димитър Т. Каракашов, който живее в Брашов, но през 60-70-те години оттам търгуват с тях и други свищовски търговци⁵⁹.

Някои от най-едрите свищовски търговци като Цв. Радославов, А. х. Константинов и др. поддържат делови връзки с Русия. Свищов е и междинно пристанище, обслужващо търговията на фирми от вътрешността на българските земи с Русия⁶⁰. През 1857 г. Цв. Радославов се ангажира с инициативата на българската търговска колония в Одеса за продължаване на линията на Руското плавателно дружество по р. Дунав от Галац до Белград или поне до Видин, като проучва търговските и политическите предимства както за Русия, така и за българското население. Този проект обаче не се осъществява поради незаинтересоваността на руската страна⁶¹.

Проява на модерно търговско поведение от страна на свищовските търговци е използването на реклама в периодичните издания. През 60-те и 70-те години на XIX в. във възрожденската преса се появяват обяви за създаване на нови търговски къщи и за прекратяване на дейността или разделяне на някои от съществуващите. Например през 1861 г. прекратява съществуването си търговската къща “Алеко Х. Костадинов и Д. Дашов” и се създава ново дружество на Алеко х. Костадинов брат му Апостол под название “Алеко х. Костадинов”⁶².

През лятото на 1866 г. се регистрира съдружеска търговска къща Иваница Симеонов и Тодор Пеев. В обявата за това двамата търговци изразяват готовност, освен заниманията с пряката си дейност, да приемат поръчки с комисиона за купуване и продаване на стоки от всякакъв вид⁶³.

През есента на 1868 г. се създава нова търговска къща Ив. Попович и Гаврил Денкович⁶⁴, през 1872 г. е обявено създаването на търговска къща в Свищов и Търново под наименование Илиев, Ангелов & Бояджиев⁶⁵ и др.

Освен към събирателни дружества свищовските търговци се ориентират към сдружавания от рода на акционерните дружества. През 1867 г. Никола Цветков Станчов в съдружие с Халил ага от Оряхово и гръцкият търговец Зафири от Цариград основават акционерно Дунавско вапорско дружество «Начало». То закупува един параход и тре шлепа за превоз на зърнени храни⁶⁶.

Свищовските търговски къщи са преобладаващо български и разполагат със значителни капитали. Те притежават копирни книги за вписване на кореспонденцията си, която от своя страна се води редовно на много добър български (или чужд – в зависимост от контрагента) език. Съставят се изрядни баланси, сметките се водят по системата на двойното счетоводство. Всекидневно се следят промените в курса на основните валути, използвани в империята и в Европа. Като разплащателни средства наред с парите в брой масово се използват полици и менителници. Свищовските търговци прилагат

⁵⁹ Паскалева, В. Към историята на търговските връзки на Македония ..., с. 76.

⁶⁰ Цонева, Д. Търговски връзки на Габрово с Русия края на XVIII – XIX век. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XX, 1994, с. 205 – 217.

⁶¹ Друмева, М. Един неосъществен проект за разширяване на руското корабоплаване по р. Дунав след Кримската война (1853 – 1856 г.) - Сб. Социалните науки и глобализацията, Варна, 3013, с. 229 – 238.

⁶² Цариградски вестник, г. XI, бр. 11 от 11 март 1861.

⁶³ В. Дунав, г. II, бр. 87 от 3 юли 1866.

⁶⁴ В. Дунав, г. IV, бр. 308 от 4 септември 1868.

⁶⁵ В. Дунав, г. IX, бр. 757 от 11 март 1873.

⁶⁶ Русев, И. Цит. съч., с. 572.

застраховането, особено на стоки, подлежащи на разваляне. Редовно се използват услугите на всички функциониращи в града пощи, както и на телеграфа.

Заклучение

Изложеното до тук показва ясно, че двете насоки в проникването на търговската модерност в Свищов – търговското образование и търговската практика, са взаимно обусловени и си оказват благоприятно влияние. Не случайно градът си спечелва славата на „българската Атина» и на «най-търговския град», а жителите му – на спадащи към «най-интелигентните и предприемчиви от цяла България»⁶⁷. Въпреки че тази оценка на двама чужди консули не може да се абсолютизира, тя е показателна за мястото на Свищов в развитието на възрожденските процеси по нашите земи. Все пак регистрираният напредък не бива да се надценява, тъй като той е в начална фаза и не приравнява, а само доближава българите до по-напредналите търговски нации на Балканите и в Европа.

Цитирана литература

1. Ганчев, Ст. Свищов. Принос към историята му. Свищов, 1929; второ фототипно издание, Свищов, 1996.
2. Дабев, Е. Търговското образование у нас преди и след Освобождението. – Юбилеен сборник на Държавната търговска гимназия „Димитър х. Василев” в Свищов. 1884 – 1 септември 1909. Свищов, 1909, с. 26 – 41.
3. Данаилова, Л. Материали за правна и стопанска история на град Свищов. – Годишник на Висшето търговско училище – Свищов. Т. VI, 1941 – 1942, Свищов, 1944, с. 7 – 72.
4. Жечев, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970.
5. Жечев, Н. Българите в Галац през Възраждането. С., 2007.
6. Илчев, И. Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863 – 1878 г.) – Исторически преглед, 1981, №1, с. 50 – 62.
7. Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война 1877 – 1878 г.) – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. С., 1965.
8. Николова, Ю. Достойно естъ. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. С., Издателство Иврай, 2006.
9. Паскалева, В. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Известия на Института за българска история. Т. 7. С., 1957.
10. Паскалева, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – Известия на Института за история, Т. XI, 1962.
11. Русев, И. Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново, Издателство Ровита, 2015.
12. Свищов в миналото и днес. С., Издателство на ОФ, 1980.
13. Спасов, Д. Счетоводството по българските земи. Свищов, АИ „Ценов”, Библиотека Стопански свят № 46, 2000.

⁶⁷ Данаилова, Л. Цит. съч., с. 22.

14. Тошев, Г. Очерк за развитието на Държавната търговска гимназия „Димитър х. Василев от основаването ѝ до 8 ноември 1934 г. – Юбилеен сборник на Свищовската държавна търговска гимназия „Димитър х. Василев” 1884 – 1934 г. Свищов, 1935, с. 56 – 85.
15. Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986.
16. Христов, Г. п. Свищов в миналото. Свищов, 1937.
17. Цонева, Д. Търговски връзки на Габрово с Русия в края на XVIII – XIX век. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XX, 1994, с. 205 – 217.
18. Цончев, П., Из стопанското минало на Габрово, С., 1929
19. Шкодрева, М. – Т. Габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син и връзките им със Свищов през 50 – 60-те години на XIX век. – Годишник на музеите от Северна България, кн. XIX, 1993, с. 165 – 176.